

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΜΠΟΝΟΒΑΣ

Αρχαιολόγος

**Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΑΘΩΝΙΚΩΝ ΧΑΡΤΙΝΩΝ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΕΡΡΩΝ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ**

ΥΠΟΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ*

Οι μονόφυλλες χάρτινες θρησκευτικές εικόνες αποτελούσαν την εργασία ορισμένων κελλιωτών μοναχών και κοσμικών χαλκογράφων, όπως επίσης χαλκογράφων-ζωγράφων και σταμπαδούρων (εκτυπωτών), το 19ο αιώνα, στον Άθω. Η πλειοψηφία των καλλιτεχνών εντοπίζεται την περίοδο από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, εγκατεστημένη κυρίως στην περιοχή των Καρεών, πρωτεύουσας της μοναστικής πολιτείας του Άθω, ενώ τα έργα τους παρουσιάζουν ευρεία διασπορά σε κοινότητες ακόμη και του παροικιακού Ελληνισμού. Οι αγιορείτες χαλκογράφοι και σταμπαδούροι υιοθέτησαν ένα νέο εικαστικό είδος, εμπνευσμένοι σε επίπεδο τεχνικής από αντίστοιχα ευρωπαϊκά έργα. Η παραγωγή και η διάδοσή τους βασίσθηκε αρχικά στην ξυλογραφία και κατόπιν στη χαλκογραφία και στη λιθογραφία, οι οποίες ήταν γνωστές ήδη το 15ο αιώνα, στην Ευρώπη. Αφετηρία υπήρξε η παραγωγή φημισμένων καλλιτεχνών, όπως των Albrecht Dürer (1471-1528), Lucas Cranach του Πρεσβύτερου (1472-1553),

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον πανοσιολογιώτατο αρχιμανδρίτη π. Εφραίμ, καθηγούμενο της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου, για την άδεια δημοσίευσης αρχαιικού υλικού της μονής, καθώς επίσης στους μοναχούς π. Φίλιππο, Αββακούμ και Ιωσήφ για την εν γένει βοήθειά τους, στον πρωτοπρεσβύτερο π. Ιορδάνη Θεμελίδη, διευθυντή του Μαξίμειου Πνευματικού και Πολιτιστικού Κέντρου της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης για την άδεια δημοσίευσης της χάρτινης εικόνας της Παναγίας Οικονόμισσας, στην μοναχή Ακυλίνα, καθηγουμένη της Ιεράς Μονής Προφήτη Ηλία Αγίου Πνεύματος Σερρών για την άδεια δημοσίευσης των χάρτινων εικόνων της μονής.

Hans Holbein του Νεότερου (1497-1543).¹

Η χρήση ευρωπαϊκών έργων χαρακτηριστικής ως προτύπων στον Άθω ανιχνεύεται ήδη το 16ο αιώνα. Χαλκογραφίες του Marcantonio Raimondi με ευρεία διάδοση αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για ζωγράφους μεταβυζαντινών χρόνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, ο οποίος εισήγε αναγεννησιακά διακοσμητικά στοιχεία στις τοιχογραφίες (1535) του καθολικού ναού της μονής Μεγίστης Λαύρας Άθω.² Μεταγενέστερα, στα μέσα του 18ου αι., η ίδρυση εργαστηρίων παραγωγής χαλκογραφιών καλλιτεχνικών κέντρων της Ευρώπης (Βενετία, Βιέννη, Παρίσι, Βουκουρέστι, Λειψία, Κίεβο, Μόσχα, Αγία Πετρούπολη) προσήλκυσε το ενδιαφέρον μοναστικών αδελφοτήτων του Άθω, οι οποίες προχώρησαν σε παραγγελίες χάρτινων εικόνων με θέμα τις πανοραμικές απόψεις από μονές και σκήτες μαζί με τους τιμώμενους αγίους τους. Οι αρχικές παραγγελίες έργων από μονές του Άθω γίνονταν στη Βιέννη και Βενετία έως το έτος 1824.³

Η μέχρι τώρα έρευνα βασίζεται με αναφορές καταχωρημένες σε αρχειακό υλικό αγιορείτικων μονών, φανερώνοντας ότι οι

1 P. Huber, *Athos. Leben, Glaube, Kunst*, Atlantis Verlag AG, Zürich ³1982, σ. 365-383. Γ. Τσιμπούκης, *Οι εικονογραφικοί κύκλοι της Αποκάλυψης του Ιωάννη στις μονές του Αγίου Όρους*, Αθήνα 2012, (διδασκαρική διατριβή), σ. 37-41, 53 κ.ε.

2 M. Chatzidakis, "Marcantonio Raimondi und die post-byzantinisch-kretische Malerei", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 59, Berlin 1940, σ. 147-161, πίν. 1-10 (ανατύπωση, *Études sur la peinture postbyzantine, Variorum Reprints V* (London 1976), III).

3 A. Tourta, "Greek religious engravings printed in Venice", *La stampa e l'illustrazione del libro Greco a Venezia tra il settecento e l'ottocento*, Atti della giornata di studio (Venezia, 28 ottobre 2000). A cura di Chryssa A. Maltezos, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Convegna 3, Venezia 2001, σ. 65-78, 97-108. G. Golobias, I. Simonopetritis, "Paper icons: From Venice in Mount Athos", *ό.π.*, σ. 51-63, 81-96. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες. Όρθόδοξα Όρησκευτικά Χαρακτικά 1665-1899*, τ. I, Άθήνα 1986, σ. 28. Ίερομόναχος Ίουστίνος Σμιωνοπετρίτης, «Χάρτινες Εικόνες», *Όησαυροί του Άγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 207-213, αρ. 4.1-4.5, 4.7. G. Golobias, "Athonite paper icons", *Athos. Monastic Life on The Holy Mountain*, Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, 18th August 2006-21st January 2007, Maahenki Ltd, Helsinki 2005, σ. 90-95, αρ. A.51-60.

χάρτινες εικόνες παράγονταν σε πολλαπλά αντίτυπα δεκάδων χιλιάδων⁴. Οι πληροφορίες από τα οικονομικά κατάστιχα και την αλληλογραφία μονών διαφωτίζουν τις συνθήκες παραγωγής έργων, τα οποία αντιπροσωπεύουν τη νεότερη και ελάχιστα γνωστή πτυχή της χαρακτηριστικής τέχνης. Πρόκειται για αυτοτελή ενότητα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής εικονογραφίας στους όψιμους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους. Το νέο εικαστικό είδος υιοθετήθηκε από εκκλησιαστικούς κύκλους, απεικονίζοντας παγιωμένα και νέα θρησκευτικά θέματα, με τη χρήση νέων υλικών και τεχνικών, και αναπτύχθηκε παράλληλα με τα δύο παγιωμένα εικαστικά είδη της τοιχογραφίας και της φορητής εικόνας. Η κυκλοφορία των έργων βεβαιώνεται από τον εντοπισμό τους σε κοινότητες του Ελληνισμού, μεταξύ των οποίων και η ευρύτερη περιοχή της πόλης των Σερρών.

Κομβικό ρόλο στην αγιορείτικη χαρακτηριστική είχε η πολίχνη των Καρεών, όπου το 18ο και κυρίως το 19ο αιώνα σημειώθηκε σημαντική εμπορική, οικονομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα εργαστηρίων με παραγωγή έργων τέχνης και θρησκευτικών ειδών καθημερινής χρήσης, όπως φορητές εικόνες, κώδωνες, κομβοσχόνια, βιβλία, χειρόγραφα, ξυλόγλυπτα.⁵ Ταυτόχρονα, σημειώθηκε έντονη καλλιτεχνική δράση από χαλκογράφους και σταμπαδού-

4 Έχουν καταγραφεί 67.020 αντίτυπα κατόπιν παραγγελιών της μονής Ξηροποτάμου, το χρονικό διάστημα 1816–1914 (Μ. Μπονόβας, «Αρχαιακά τεκμήρια παραγωγής χάρτινων θρησκευτικών εικόνων από τη Μονή Ξηροποτάμου Αγίου Όρους κατά το 19ο–20ό αιώνα», *Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 22–24 Νοεμβρίου 2013), Πρακτικά, Αθήνα 2015, σ. 323–343), 22.146 αντίτυπα για λογαριασμό της μονής Παντοκράτορος, την περίοδο 1809–1875 (Ν. Μ. Μπονόβας, «Αρχαιακά τεκμήρια παραγγελιών χαλκογραφιών. Η περίπτωση της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους το 19ο αιώνα», *Εγνατία* 15 (2011), σ. 219–231) και 17.000 αντίτυπα για τη μονή Σίμωνος Πέτρας, από το 1849 έως το 1902 (Γεωργ. Ίουστίνος, «Χάρτινες εικόνες», *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, επιμ. Στ. Παπαδόπουλος, ΕΤΒΑ, Άθήνα 1991, σ. 245–247).

5 Ν. Μ. Μπονόβας, *Όψιμη Μεταβυζαντινή Ζωγραφική στο Άγιον Όρος. Το εργαστήριο των Καρπενησιωτών ζωγράφων (1773–1890)*. Α' Κείμενο, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 21–29 (αδημοσίευτη διδακτορική εργασία). σ. 148–150. Ν. Μ. Μπονόβας, «Το κελλί των Αγίων Πάντων τις Καρνές του Άθω, έδρα των Καρπενησιωτών ζωγράφων», ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τόμος ΑΒ', 2011, σ. 148–150.

ρους είκοσι τριών εργαστηρίων τα δέκα επτά εκ των οποίων βρίσκονται στις Καρυές.⁶ Ισχυρή ένδειξη ανάπτυξης της χαλκογραφίας και παραγωγής χάρτινων εικόνων αποτελεί εγχειρίδιο ερμηνείας της χαλκογραφικής τέχνης που προέρχεται από εργαστήριο των Καρεών και φέρει τον τίτλο: «Ερμηνεία πώς να σχαλίσης το χάλκωμα». Αριθμεί 13 φύλλα με τεχνικές οδηγίες, χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα και το 1923 περιήλθε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (αρ. χφ. 23).⁷

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται δέκα έξι έργα (δεκατέσσερις χαλκογραφίες, μία λιθογραφία, μία φορητή εικόνα), τα οποία παρουσιάζουν ποικίλα θέματα και χρονολογούνται στην περίοδο από το 1761 έως το 1922. Το σύνολο σχεδόν των χάλκινων πλακών χαράχθηκε και των χάρτινων εικόνων τυπώθηκε στον Άθω. Οι παραγγελίες έγιναν από αδελφότητες μονών της ευρύτερης περιοχής των Σερρών, στις οποίες διασώζονται ορισμένες από τις χάλκινες πλάκες, καθώς επίσης αντίτυπα των χάρτινων εικόνων τους.

Έξι χάρτινες εικόνες με μονές της ευρύτερης περιοχής των Σερρών αποτελούν τη μεγαλύτερη θεματική ενότητα: 1. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους, 1761 (αρ. 6), 2. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους, 1816 (αρ. 7), 3. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους, 1814 (αρ. 10), 4. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους, 1848 (αρ. 11), 5. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών, 1851 (αρ. 13), 6. Η μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών, 1859 (αρ. 14).

Τέσσερις χάρτινες εικόνες με προέλευση τη μονή Βατοπαιδίου σχηματίζουν τη δεύτερη σε μέγεθος θεματική ενότητα: 1. Η Παναγία η Βατοπαιδινή ή Εσφαγμένη, 1763 (αρ. 2), 2. Η μονή Βατοπαιδίου Άθω, 1792/1802 (αρ. 8), 3. Η αγία Ζώνη της Παναγίας, 1817 (αρ. 9), 4. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας, 1842 (αρ. 4). Τεκμήρια κυκλοφορίας των ανωτέρω τεσσάρων έργων στην πόλη και στην περιοχή των Σερρών αποτελούν οι διαδοχικές επιστολμαίες αναφορές και παραγγελίες από διερχόμενους βατοπαιδι-

6 Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Άγιορείτες χαλκογράφοι», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, επιμ. Α. Τούρτα, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 10 Νοεμβρίου 1995, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 59–60, 70–71. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π. τ. Ι. σ. 26–27.

7 Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Άγιορείτες χαλκογράφοι» ό.π. σ. 59, 70, 72, εικ. 12.

νούς μοναχούς με την αγία Ζώνη της Παναγίας (αγιοζωνίτες) προς συλλογή ελεών. Αποδέκτης των επιστολών και των ελεών ήταν η αδελφότητα της μονής της μετανοίας των μοναχών, η οποία έστειλε χάρτινες εικόνες, με σκοπό τη διανομή τους στις Σέρρες, στη Νιγρίτα και στη γειτονική της Σ(ο)ύρπα.⁸ Στις επιστολές καταγράφεται: 1. «προς τούτοις σὰς εἰδοποιούμεν, νὰ μὰς στείλετε: 20 στάμπες τῆς ἁγίας Ζωνῆς· δέκα μοναστήρια δεκα ἔσφαγμέναις καὶ 15 εὐαγγελισμοῦς» (11 Απριλίου 1837),⁹ 2. «πρὸς τούτοις εἶχαμεν γράψει· διὰ μερικαῖς στάμπαις νὰ μας στείλετε: 40 ἁγιαζῶναις: 15 Μοναστηριακαῖς: 10 ἔσφαγμέναις καὶ· 40 τοῦ εὐαγγελισμοῦ.» (5 Ιουνίου 1837),¹⁰ 3. «ὁποῦ ἐλάβαμεν καὶ ταῖς στάμπαις: 45· τῆς Ἁγίας Ζώνης· 40· τοῦ Μοναστηρίου· 20· τῆς σφαγμένης ὡς ἐγράφατε ἡμῖν» (20 Ιουνίου 1837).¹¹

Η διανομή των τεσσάρων χάρτινων εικόνων της μονής Βατοπαιδίου οφείλεται στους στενοὺς δεσμούς μοναχῶν της αδελφότητας με κατοίκους της πόλης και της ευρύτερης περιοχῆς των Σερρών. Είναι γνωστό ότι οι αγιοζωνίτες μοναχοὶ κατά τις περιόδους τους παρέμεναν στις Σέρρες για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο συγκριτικά με οποιαδήποτε ἄλλη κοινότητα του Ελληνισμού.¹² Περαιτέρω τεκμήρια προς την κατεύθυνση αυτή αποτελοῦν επιστολές αγιοζωνιτῶν μοναχῶν ἀπὸ τα ἔτη 1823, 1837 και 1843, με αναφορές στη λειτουργία μετοχίου με ναό της μονῆς Βατοπαιδίου στην πόλη των Σερρῶν και στην ερείπωσή του εξαιτίας περιορι-

8 Α. Ι. Θηλυκός, «Σούρπα ἢ Σύρπα. Πόθεν ἡ ονομασία και ταύτης», *Σερραϊκά Χρονικά* 2 (1957), σ. 191-193.

9 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

10 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

11 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

12 Ν. Μ. Μπινόβας, «Ἐγγραφα ἀπὸ το ἀρχεῖο της μονῆς Βατοπαιδίου σχετικά με τις περιόδους μοναχῶν (19ος αι.): τεκμήρια για την ιστορία των μετοχιῶν και την πνευματική ακτινοβολία της μονῆς», Θ' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, *Ἡ ἑξακτίνωση του Ἁγίου Ὁρους στον ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια*, Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 21-23 Νοεμβρίου 2014, Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 479-482. Ν. Μ. Μπινόβας, «Το ταξίδι μοναχῶν με την Αγία Ζώνη της Θεοτόκου ἀπὸ τη μονή Βατοπαιδίου στην Παναγία Λιόκαλη Σερρῶν και ἡ πυρκαγιά της πόλης (1855)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2016), σ. 97-124.

σιμένων εσόδων.¹³

Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα πρόσφατης έρευνάς μας, η θέση του μετοχίου θα μπορούσε να συνδεθεί με τον ναό της Παναγίας Οδηγήτριας στο εσωτερικό του κάστρου (1329, 1346, 1348, 1356) των Σερρών ή με τον ναό του Αγίου Δημητρίου εκτός του κάστρου (1326, 1356). Οι δύο ναοί πλαισιωμένοι από ιδιοκτησίες (οικίες, νερόμυλους, χωράφια) της μονής αναφέρονται σε έγγραφα υστεροβυζαντινών χρόνων.¹⁴ Πρόσθετο τεκμήριο πνευματικής ακτινοβολίας της μονής Βατοπαιδίου στην περιοχή των Σερρών αποτελεί η χειρόγραφη φυλλάδα, η οποία περιέχει τον Μεγάλο και Μικρό Εσπερινό, τον Όρθρο και την Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού της αγίας Ζώνης (1868) και σώζεται στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου στο χωριό Πεντάπολη Σερρών.¹⁵

Τρεις χάρτινες εικόνες εντοπίζονται στη μονή Προφήτη Ηλία πλησίον του χωριού Άγιο Πνεύμα ανατολικά της πόλης Σερρών: 1. Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, αρχαγγέλους και αγίους (αρ. 1), 2. Η Παναγία Γλυκοφιλούσα. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (αρ. 3), 3. Η Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων (αρ. 5). Τα έργα δωρίθηκαν το 1990, στη μονή και κοσμούν το αρχονταρίκι¹⁶.

13 Ν. Μ. Μπονόβας, «Το ταξίδι μοναχών με την Αγία Ζώνη της Θεοτόκου», *ό.π.*, σ. 105–106.

14 Πρβλ. *Actes de Vatopédi, II: De 1330 à 1376 (Archives de l' Athos, XXI), Édition Diplomatique par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros et K. Smyrlis, Texte, Paris 2006, σ. 6, 18, 36, 46, αρ. 93,27, 97.15–16, 29, 108.22–23, 29, 124.65, 68, App. VI.19, 36. Π. Κ. Σαμσάρης, Βυζαντινοί τόποι και μνημεία της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα. Ο σημερινός Νομός Σερρών. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2004, σ. 139.*

15 Ν. Μ. Μπονόβας, «Εικονογραφικές παραστάσεις της αγίας Ζώνης της Θεοτόκου στη Μακεδονία και στη Θράκη (16ος–19ος αι.): τεκμήρια της πνευματικής ακτινοβολίας της μονής Βατοπαιδίου», *Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, (Κτήριο Θεολογικής Σχολής, Πανεπιστημιούπολη, 13–15 Νοεμβρίου/Δεκεμβρίου 2015), Πρακτικά, Αθήνα 2020, σ. 329–344. Αθήνα 2017, σ. 497. Η παράδοση χειρόγραφης αναπαραγωγής στο Βατοπαίδι μαρτυρείται από εγγραφή οικονομικού ισολογισμού (1861): «75 Γρόσια εις άντιγραφήν Καλλιγραφίας μιᾶς φυλλάδας τῆς ἁγίας ζώνης, ...». AMB, Κατάστιχον Ληψοδοσίας 1860–1864, φ. 32ν.

16 Πληροφορία αδελφότητας μονής.

Δύο χάρτινες εικόνες με θέμα μονές του Άθω συναποτελούν ενότητα: 1. Η μονή Παντοκράτορος, 1844 (αρ. 12), 2. Η Παναγία η Οικονόμισσα, η μονή Μεγίστης Λαύρας και σκηνές από τον βίο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, 1868 (αρ. 15).

Στο πλαίσιο παρουσίασης των χάρτινων εικόνων, των επιγραφών και της ιστορίας τους στο παρόν άρθρο, γίνονται γνωστοί καλλιτέχνες (χαράκτες και σταμπαδούροι), σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί:

Καλλιτέχνης	Έργο	Έτος
χαράκτης Giulian Zuliani	Παναγία η Βατοπαιδινή	1763
χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος	Μονή Εικοσιφοίνισσας	1814
χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος	Μονή Τιμίου Προδρομού	1816
χαράκτης, ζωγράφος Νικόλαος Χίος	Αγία Ζώνη της Παναγίας	1817
σταμπαδούρος Γρηγόριος	Ευαγγελισμός της Παναγίας	1842
χαράκτης Θεόφιλος	Μονή Εικοσιφοίνισσας Μονή Τιμίου	1848
χαράκτης Θωμάς Ισιδώρου Πέντω	Προδρομού Αηδονοχωρίου	1851
χαράκτης Ευθύμιος	Μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης	1859
σταμπαδούρος Φιλόθεος	Μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης	1859
χαράκτης Ιωάννης Κωνστανίνου Καλδής	Σύναξη Δώδεκα Αποστόλων	1878

Ο καθένας από τους ανωτέρω καλλιτέχνες συμμετείχε με τον τρόπο του και δεδομένων των συνθηκών διαβίωσής του στην παραγωγή χάρτινων εικόνων. Η χάραξη της πανοραμικής άποψης της μονής Προδρομού με τον τιμώμενο άγιο, τον βίο του και τους

κτίτορες (1761) (αρ. 6) έγινε από άγνωστο χαράκτη σε χάλκινη πλάκα, στη Βιέννη. Η επιγραφή της χάρτινης εικόνας παρέχει στοιχεία για την αποκατάσταση του ιστορικού δημιουργίας του έργου. Ο Χατζή Πέτκος Σπανδωνής Βασιματζής (επιδιορθωτής παλιών μάλλινων υφασμάτων¹⁷) από τις Σέρρες κατέβαλε τα έξοδα της εκτύπωσης και η εργασία θα πρέπει να ολοκληρώθηκε προφανώς με την επίβλεψη των Κωνσταντίνου Οικονόμου από το Μελένικο και Σπανδωνή, γιού του Χατζή Πέτκου Σπανδωνή. Είναι πολύ πιθανό ότι αυτοί οι δύο υπέδειξαν στον άγνωστο Βιεννέζο χαράκτη τις λεπτομέρειες από την πολυθεματική σύνθεση. Έτσι, δικαιολογούνται οι δεκάδες επιγραφές στην ελληνική γλώσσα, για την τίτλωση επιμέρους εσωμοναστικών και εξωμοναστικών κτισμάτων και τόπων περιμετρικά του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος της μονής. Με την ολοκλήρωση της χάραξης της χάλκινης πλάκας και της εκτύπωσης των χάρτινων εικόνων, όλες αυτές συσκευάστηκαν σε κιβώτια και στάλθηκαν στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Εικονογραφικό και ιστορικό παράλληλο τεκμηριωμένο από αρχαιακό υλικό αποτελεί η μεγάλων διαστάσεων (96X67 εκ.) χάρτινη εικόνα της Παναγίας του Κύκκου. Η επεξεργασία της χάλκινης πλάκας ανατέθηκε στους χαράκτες Innocente Alessandri Pietro και Scattaglia Scolpiro, και με την εκτύπωση επιφορτίστηκε σταμπαδούρος το έτος 1778¹⁸, στη Βενετία, από όπου η αποστολή 2018 αντιτύπων έγινε σε τέσσερα κιβώτια¹⁹.

Προφανώς με ανάλογο τρόπο έγινε το 18ο αιώνα η αποστολή των χάλκινων πλακών και των χάρτινων εικόνων της Παναγίας Εσφαγμένης (1763) (αρ. 2), καθώς και της πανοραμικής άποψης της μονής Βατοπαιδίου Άθω (1792/1802) (αρ. 8) από τη Βενετία, με αποδέκτη τη μονή Βατοπαιδίου. Αρχικά, ο χαράκτης Giulian Zuliani χάραξε τη χάλκινη πλάκα της εικόνας της Παναγίας της Βατοπαιδινής (Εσφαγμένης). Κατόπιν, ο ίδιος ή κάποιος συνεργάτης τύπωσε τις χάρτινες εικόνες, οι οποίες στάλθηκαν μαζί με τη

17 Χ. Βουρουτζίδης, *Συντεχνίες και επαγγέλματα των Σερρών από τα τέλη του 15ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Έκδοση περιοδικού ΓΙΑΤΙ αρ. 18, Σέρρες 1995, σ. 34.

18 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. II, σ. 504-506, αρ. 539.

19 Στ. Κ. Περγίτης, «Η περιγραφή της Ιεράς Μονής Κύκκου σε μια χαλκογραφία του 1778», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 31-50 και πίν. 1-17.

χάλκινη πλάκα στη μονή. Με τη δημιουργία του έργου συνδέονται, επίσης, δύο δραστήρια μέλη της Βατοπαιδινής αδελφότητας: ο Σκευοφύλακας Στέφανος και ο ιερομόναχος Γαβριήλ. Αυτοί συμμετείχαν με ανάλογο τρόπο στη συνέχεια, το 1767, στην παραγγελία της πανοραμικής άποψης της μονής Βατοπαιδίου, η χάλκινη πλάκα της οποίας χαράχθηκε από άγνωστο χαράκτη, στη Βιέννη²⁰. Εντυπωσιάζει η μικρογραφική άποψη της μονής Βατοπαιδίου στο κάτω τμήμα της παράστασης της Παναγίας Εσφαγμένης, εμπνευσμένη προφανώς από την πρώτη πανοραμική ομόθεμη χάρτινη εικόνα που έγινε το έτος 1744 στη Βιέννη²¹. Αυτή η παλαιότερη άποψη της μονής Βατοπαιδίου στάλθηκε ως πρότυπο στη Βενετία και έγινε η χάραξη της χάλκινης πλάκας της δεύτερης ομόθεμης χάρτινης εικόνας το έτος 1792, με χρήματα που διέθεσε ο Προηγούμενος της μονής Βατοπαιδίου Αρσένιος. Η εκτύπωση της χάρτινης εικόνας έγινε μόλις το έτος 1802, με δαπάνη του ιερομόναχου Προκόπιο Καρτσιώτη (αρ. 8). Μεταγενέστερες εκτυπώσεις χάρτινων εικόνων θα πρέπει να έγιναν σε εργαστήρια στις Καρυές.

Εκτός της Βενετίας, η αδελφότητα της μονής Βατοπαιδίου ήρθε σε επαφή με χαράκτες και σε άλλους τόπους. Μοναχοί συνάντησαν τον χαράκτη και ζωγράφο Νικόλαο από τη Χίο, στο εργαστήριό του στην Κωνσταντινούπολη. Αυτός ανέλαβε τη χάραξη της χάλκινης πλάκας και την εκτύπωση της χάρτινης εικόνας της αγίας Ζώνης της Παναγίας το έτος 1817 (αρ. 9). Τα στοιχεία είναι καταχωρημένα σε επιστολή μοναχών, η οποία απόκειται στο αρχείο της μονής Βατοπαιδίου²².

Ο χαράκτης ιερομόναχος Παρθένιος από τη Ζάκυνθο χάραξε τις χάλκινες πλάκες δύο χάρτινων εικόνων με τις πανοραμικές απόψεις των μονών Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου το 1814 (αρ. 10) και Τιμίου Προδρόμου Σερρών το έτος 1816 (αρ. 7).

20 Παπασπράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., II, σ. 415-417, αρ. 444. Ταβλάκης, «Τά χαρακτικά», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 548, 552-553, 671, εικ. 499, σημ. 4.

21 Παπασπράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., II, σ. 414-415, αρ. 443. Ταβλάκης, «Τά χαρακτικά», ό.π., σ. 548-549, 552-553, εικ. 496, 499.

22 Μ. Δ. Πολυβίου, «Αρχαιακά στοιχεία για λάξευση επιγραφής και σύνθεση χαλκογραφίας της μονής Βατοπεδίου», *Ελληνικά* 66.1 (2016), σ. 95-98, 100-101, εικ. 1-2.

Ο καλλιτέχνης προφανώς διατηρούσε επαφές με τις αδελφότητες των δύο μονών.

Ο αρχιμανδρίτης Μελέτιος Κατζοράνος ανέλαβε τη δαπάνη για τη χαλκοχάραξη της πλάκας της χάρτινης εικόνας της μονής της μετανοίας του Παντοκράτορος το έτος 1844 (αρ. 12).

Ο χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος είχε αναλάβει το 1814 τη χάραξη της χάλκινης πλάκας της πρώτης χάρτινης εικόνας της μονής Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου (αρ. 10). Η δεύτερη ομόθεμη χάρτινη εικόνα έγινε από τον μοναχό Θεόφιλο το 1848 (αρ. 11). Το νέο έργο εμπλουτίστηκε με τις μορφές της Παναγίας Οδηγήτριας ανάμεσα στον πρώτο κτίτορα όσιο Γερμανό και τον δεύτερο κτίτορα Οικουμενικό Πατριάρχη Διονύσιο Α΄, σε ξεχωριστή ζώνη στο επάνω τμήμα του έργου.

Η χάρτινη εικόνα της μονής Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου (1851) (αρ. 13) προσγράφεται στην παραγωγή χαλκογραφημένων πλακών χάρτινων εικόνων από το εργαστήριο του χρυσοχόου Θωμά Ισιδώρου Πέντω στις Καρυές Άθω.

Η χάρτινη εικόνα της αγίας Κυριακής με την άποψη της ομώνυμης μονής Αλιστράτης Σερρών (1859) (αρ. 14) έγινε στην κοινή έδρα καλλιτεχνών στο κελί των Πέντε Μαρτύρων της Μονής Δοχειαρίου στις Καρυές Άθω. Η χάλκινη πλάκα χαράχθηκε από τον χαράκτη και ιερομόναχο Ευθύμιο και η εκτύπωση έγινε από τον σταμπαδούρο Φιλόθεο, ο οποίος ήταν χορηγός των χάρτινων εικόνων του Ευθύμιου²³.

Παρουσιάσθηκαν δεκαπέντε χάρτινες εικόνες, οι πέντε από τις οποίες ήταν άγνωστες ή ελάχιστα γνωστές μέχρι τώρα στην έρευνα: 1. Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, αρχαγγέλους και αγίους (αρ. 1), 2. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους (αρ. 7), 3. Η μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους (αρ. 10), 4. Η μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους (αρ. 11), 5. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών (αρ. 13).

Τέλος, η φορητή εικόνα του ναού της Ευαγγελίστριας Τήνου είναι φιλοτεχνημένη το έτος 1922 και εγγράφεται σε ευρεία ομάδα ομόθεμων και σύγχρονων χάρτινων εικόνων και φορητών εικόνων. Έτσι, υπογραμμίζεται το υποφαινόμενο της ανάπτυξης κοινής εικονογραφικής παράδοσης διαφορετικών εικαστικών ειδών

23 Ιουστίνος Σμιωνοπετρίτης, «Άγιορείτες χαλκογράφοι», ό.π., σ. 67.

από ζωγράφους και χαράκτες του ελλαδικού χώρου το 19ο αιώνα²⁴. Στην περίπτωση του προσκυνήματος της Τήνου, η ευρεία ακτινοβολία και η τοπική παράδοση συνέβαλαν στην αθρόα παραγωγή χαλκογραφιών και φορητών εικόνων.

Η ανίχνευση των ιστορικών παραμέτρων βάσει των επιγραφών των χάρτινων εικόνων συμβάλλει στην εξακρίβωση του ιστορικού πλαισίου και του καλλιτεχνικού περιβάλλοντος παραγωγής των έργων. Σημαντικό ρόλο παίζουν η μελέτη των αφιερωματικών επιγραφών των χαλκογραφιών και του αρχαιακού υλικού, καθώς διαφωτίζονται πτυχές της ιστορίας των έργων, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις για το περιβάλλον και τις συνθήκες δημιουργίας, τις επιδόσεις των χαρακτών και των σταμπαδούρων, τα υλικά, τις διακυμάνσεις των τιμών και τους αριθμούς των αντιτύπων από τις χάρτινες εικόνες. Αυτές παράγονταν σε δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα χαμηλού κόστους, διαμοιράζονταν σε προσκυνητές στη μοναστική πολιτεία, καθώς επίσης και κατά τις ζητείες μοναχών (ταξίδια συλλογής ελεών), διακοσμώντας ναούς και οικιακά προσκυνητήρια, προβάλλοντας ταυτόχρονα τις μονές και τις ιστορίες τους σε περιοχές του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού και κοινότητες της διασποράς.²⁵ Τα παραπάνω αποτελούν ετερόκλητες πτυχές από το σύνθετο φαινόμενο της χαρακτηριστικής τέχνης και ιδίως της αγιορείτικης που είναι δυνατό να προσδιορισθεί ότι διαμορφώνεται ως αυτόνομη τέχνη και πτυχή της ορθόδοξης εικονογραφίας των όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων, στο πλαίσιο της γενικευμένης καλλιτεχνικής άνθησης παράλληλα με την πνευματική και οικονομική ακμή του Άθω το 19ο αιώνα.²⁶

Οι μονόφυλλες χάρτινες θρησκευτικές αγιορείτικες εικόνες, οι οποίες εντοπίζονται στην περιοχή των Σερρών, επιτρέπουν πολυσχιδείς συνάψεις και διαφωτίζουν τις ποικίλες επαφές των δύο περιοχών. Κάτοικοι και έμποροι με οικονομική ευχέρεια και αδελφότητες μονών των Σερρών απευθύνονταν σε αθωνίτες μοναχούς χαράκτες και σταμπαδούρους, παραγγέλλοντας χάρτινες εικόνες

24 Α. Τούρτα, «Η ζωγραφική των εικόνων το 19^ο αι. και τα χαλκογραφικά της πρότυπα: Η περίπτωση των εικόνων της Ί», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, ό.π., σ. 73–86.

25 Ά. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα Ιστορίας τής θρησκευτικής ζωγραφικής μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθήναι 1957, σ. 311.

26 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 15–17, 19–21, 26–30.

1. Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, αρχαγγέλους και αγίους. Λιθογραφία, 53 x 40,5 εκ. αρχές 20ού αι., Άγιον Όρος ή Κωνσταντινούπολη. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

με τις απεικονίσεις των μονών της ευλαβείας τους, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη πνευματικών, καλλιτεχνικών, οικονομικών επαφών και στην προβολή των ιερών καθιδρυμάτων, διαμορφώνοντας ένα μοναδικό υποφαινόμενο της αγιορείτικης χαρακτηριστικής στην Ελλάδα το 19ο αιώνα.

Αντίτυπο βρίσκεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερρών. Η ανυπόγραφη λιθογραφία με τις ονομασίες των εικονιζόμενων μορφών σε κυριλλική γραφή τυπώθηκε πολύ πιθανόν για λογαριασμό κάποιας σλαβόφωνης μονής του Άθω (Ρωσική, Σέρβικη, Βουλγάρικη), στις αρχές του 20ού αιώνα, στο Άγιον Όρος ή στην Κωνσταντινούπολη. Η λιθογραφία είναι ανυπόγραφη και δωρήθηκε μετά το 1993 στη μονή Προφήτη Ηλία Αγίου Πνεύματος Σερρών.

Το χαρακτηριστικό είναι πολυθεματικό, καθώς αποτελείται από δώδεκα πλαίσια που διατάσσονται σε τρεις στήλες: άγιος Χαράλαμπος, Αγία Τριάδα, αρχάγγελος Γαβριήλ, άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός, Θεοτόκος Πλατυτέρα, άγγελος, άγιος Γεώργιος δρακοκτόνος, πρωτοκορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, άγιος Δημήτριος έφιππος, αρχάγγελος Μιχαήλ, άγιος Νικόλαος.

2. Η Παναγία η Βατοπαιδινή (Εσφαγμένη). Χαλκογραφία, 52 x 36 εκ. 1763, Βενετία. Χαράκτης: Giulian Zuliani. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας βρίσκεται στη μονή Βατοπαιδίου. Στο κάτω μέρος επιγραφή στην ελληνική και σερβική γλώσσα: «¹ Η παροῦσα σεβασμία Εικών τῆς Θεομήτορος ἡ ² Βατοπεδινή, ἐπονομαζομένη ΕΣΦΑΓΜΕΝΗ, τὴν ³ ὁποῖαν ἐπλήγωσεν εἰς τὸ μάγουλον ἓνας Διάκονος ⁴ τοῦ Μοναστηρίου (τοῦ ὁποίου Διακόνου τὸ χέρι κεῖται ⁵ ὑποκάτω τῆς Εἰκόνας, ὡς φαίνεται εἰς τὴν ἴστο ⁶ ρίαν τῆς αὐτῆς Μονῆς), ἐχαλκοχαράχθη χάριν ⁷ εὐλαβείας δι' ἐξόδων τῶν τιμοτάτων πραγματευτῶν ⁸ ρωμαίων ἐκ τοῦ Ρουφετίου τῶν ἐν Βενετία Καποτάδων ⁹ τῶν ἐξ Ἰωαννίνων, ἀδεία μὲν τοῦ πανοσιοτάτου προη ¹⁰ γουμένου καὶ σκευοφύλακος τῆς αὐτῆς μονῆς ΚΥΡΙΟΥ ¹¹ ΣΤΕΦΑΝΟΥ διὰ παρακινήσεως δὲ τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Γαβριήλ ¹² ἐκ τῆς αὐτῆς Μονῆς, ἵνα δωρεάν χαρίζηται τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς ¹³ χάριν εὐλαβείας ἐν ἔτει 1763 ἐν Βενετία»²⁷.

Αντίτυπα της χάρτινης εικόνας δίνονταν ως ευλογίας σε πιστούς, σύμφωνα με τις επιστολές των αγιοζωνιτών πατέρων της μονῆς Βατοπαιδίου, στις περιοδείες τους στις περιοχές Σερρών και Νιγρίτας: «δεκα ἐσφαγμέναις» (11 Απριλίου 1837)²⁸, «10 ἐσφαγμέναις» (5 Ιουνίου 1837)²⁹, «20 τῆς σφαγμένης» (20 Ιουνίου 1837)³⁰.

Ἡ Παναγία παριστάνεται στον εικονογραφικὸ τύπο της Βρεφοκρατούσας, δεόμενη με τὸ δεξιὸ χέρι στο στήθος, φέροντας με τὸ αριστερὸ χέρι τὸν μικρὸ Χριστό, ὁποῖος ευλογεῖ με τὸ δεξιὸ καὶ κρατᾷ Εὐαγγέλιο με τὸ αριστερὸ χέρι. Χαμηλά, ἀποδίδεται τμήμα ἀπὸ τὸ μιὰρὸ χέρι τοῦ ἀνυπάκουου μοναχοῦ καὶ ἡ μικρογραφημένη ἀπόδοση τοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς Βατοπαιδίου. Ἡ σύνθεση τῆς Παναγίας Ἐσφαγμένης ἀποτελεῖ εικονογραφικὴ παραλλαγή σύγχρονης χαλκογραφίας (1763) τοῦ ἴδιου χαράκτη G. Zuliani³¹.

27 Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., II, σ. 421, αρ. 448. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 550-551.

28 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

29 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

30 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

31 Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., II, σ. 419-421, αρ. 447-448. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 551, 558, εικ. 504.

3. Η Παναγία Γλυκοφιλούσα. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. Χαλκογραφία, 30 x 37 εκ. α΄ τέταρτο 19ου αιώνα, Άγιον Όρος. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

Χάρτινη εικόνα βρίσκεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερών. Έργο ανυπόγραφο. Η χαλκογραφία έχει δύο θέματα. Αριστερά αποδίδεται η Παναγία στηθαία, κρατώντας τον μικρό Χριστό, ο οποίος την ασπάζεται και δεξιά οι ισαπόστολοι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη με βασιλικές ενδυμασίες, κρατώντας ανάμεσά τους τον Τίμιο Σταυρό. Η εικονογραφική διαπραγμάτευση του θέματος υποδεικνύει λίγο προγενέστερες χαλκογραφίες (1819) ως πρότυπα από τον Άθω³².

32 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., Ι, Άθήνα 1986, σ. 303, 305-307, αρ. 334-336.

4. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας. Χαλκογραφία, 39 x 28 εκ. 1842, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Γρηγόριος σταμπαδούρος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου)

Η χαλκογραφημένη πλάκα και χαλκογραφία σώζονται στη μονή Βατοπαιδίου. Επιγραφή κάνει γνωστό: «¹ Η ΙΕΡΑ ΑΥΤΗ ΕΙΚΩΝ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΗ ΕΚ ΝΕΟΥ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΟΙΣ ΤΩΝ ΠΑΝΟΣΙ[Ω] ² ΤΑΤΩΝ ΑΡΧΙΔ. ΑΝΘΙΜΟΥ ΚΑΙ ΚΥΡ[Ω] ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΤΑΜΠΑΔΟΥΡΟΥ 1842». Από την επιγραφή προκύπτει ότι ο σταμπαδούρος Γρηγόριος προφανώς χρησιμοποίησε ως πρότυπο παλαιότερο έργο, το οποίο όμως προς ώρας λανθάνει³³.

Αντίτυπα της χάρτινης εικόνας διανέμονταν σε πιστούς, σύμφωνα με τις επιστολές των αγιοζωνιτών πατέρων της μονής Βατοπαιδίου, στις περιοδείες τους στις περιοχές Σερρών και Νιγρίτας: «15 εὐαγγελισμοῦς» (11 Απριλίου 1837)³⁴, «40 τοῦ εὐαγγελισμοῦ» (5 Ιουνίου 1837)³⁵.

Σε αστικό τοπίο, ο αρχάγγελος Γαβριήλ προσέρχεται από αριστερά, δείχνοντας με το δεξί χέρι στον Θεό Πατέρα στον ουρανό, προσφέροντας ταυτόχρονα κρίνο στην Παναγία, η οποία γονατίζει και δέεται με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, μπροστά από τραπέζι με ανοιχτό βιβλίο³⁶.

5. Η Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων. Χαλκογραφία, 54 x 40 εκ., γύρω στο 1878, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Ιωάννης Κωνσταντίνου Καλδής. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Χάρτινη εικόνα σώζεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερρών. Επιγραφή στο κάτω πλαίσιο μεταδίδει: «ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΧΙΡ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΝ.[ΣΤΑΝΤΙΝΟΥ]». Πρόκειται για το νεότερο έργο

του χαράκτη Ιωάννη Κωνσταντίνου Καλδή του Μυτιληναίου, ο οποίος επιμελήθηκε τις χάλκινες πλάκες από συνολικά δέκα εν-

33 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 150, αρ. 145.

34 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

35 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

36 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 150, αρ. 145.

νέα χάρτινες εικόνες το χρονικό διάστημα 1858–1878³⁷. Οι Δώδεκα Απόστολοι διαμοιράζονται ισαβαρώς σε δύο ημιχώρια δεξιά αριστερά, με τους πρωτοκορυφαίους Πέτρο και Παύλο κρατώντας ομοίωμα ναού σε υπόμνηση του κηρυκτικού έργου τους. Η σύνθεση ακολουθεί κοινό πρότυπο με σειρά τέσσαρις ομόθεμες αγιορείτικες χάρτινες εικόνες με την παλαιότερη από το δ' τέταρτο του 18ου αι.³⁸.

6. Η μονή Τιμίου Προδρομού Μενοίκιου Όρους. Χαλκογραφία, 81,3 x 61 εκ. 1761, Βιέννη. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρομού Μενοίκιου Όρους).

37 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 27, 49, τ. ΙΙ, σ. 544, 559, αρ. 597. Ιουστίνος Σμιωνοπετρίτης, «Αγιορείτες χαλκογράφοι», ό.π., σ. 67–68.

38 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 300–302, αρ. 327–331.

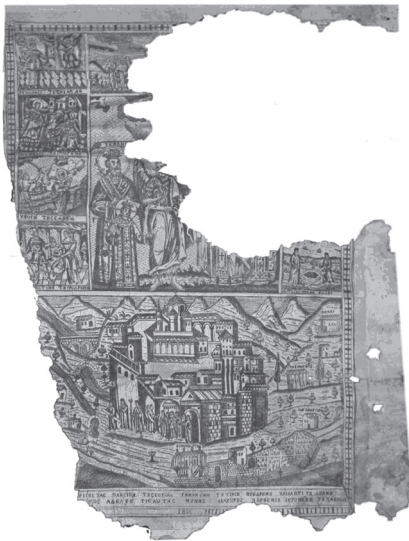
Η χαλκογραφημένη πλάκα (74,2 X 54 εκ.) σώζεται στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών στο Όρος Μενοίκιο³⁹, όπου το 1992 τυπώθηκαν 500 αντίτυπα. Η χάραξη της πλάκας έγινε το 1761, στη Βιέννη, σύμφωνα με την επιγραφή που καταστρώνεται στο κάτω πλαίσιο του έργου: «¹+Αὕτη ἡ ἱερὰ κ(αὶ) σεβασμία μονὴ ἐυρίσκειται Πλησίον τῆς σέρρας ἐν τῷ μενοικίῳ ὄρει τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου ἐνδόξου Προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ ἰωάννου, ἐχαλκοχαράχθη δὲ ²ἐν τῇ Βιέννῃ, Δαπάνη μὲν τοῦ τιμιωτάτου καὶ ἐυγενεστάτου Ἄρχοντος Κυρίου Χατζῆ Πέτκου Ἀπὸ σουρῶν σπουδὴ δὲ καὶ ἐπιμελεία τῶν τιμιωτάτων ἅτε κ(υρίῳ)υ Κωνσταντίνω οἰκονόμου μελενικιώτου ³καὶ κ[υρι]ου σπανδωνή υἱοῦ τοῦ εἰρημένου Χ. Πέτκου κ(αὶ) ἀφιερῶθη ἐν αὐτῇ τῇ ἁγία μονῇ χάριν τῶν ἐν αὐτῇ τῇ ἱερᾷ μονῇ ἐυλάβειαν Προσφερόντων ὀρθοδοξῶν χριστιανῶν ἐν ἔτει αψξά⁴⁰. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στην εκτενή επιγραφή, με τα περιορισμένα λάθη, σε συνδυασμό με τις πολυάριθμες συνοδευτικές επιγραφές και τις εικονογραφικές λεπτομέρειες στην απόδοση του οικοδομικού συγκροτήματος και των ποικίλων επιμέρους κτισμάτων στον περιβάλλοντα χώρο της μονής, υποβάλλουν την ιδέα χάραξης του θέματος από τον άγνωστο Βιεννέζο χαράκτη, με τις υποδείξεις κάποιου εντεταλμένου της μονής. Ο Σερραῖος Χατζῆ Πέτκος Σπανδωνῆς Βασιματζῆς μνημονεύεται ως χορηγός της κατασκευής του υδραγωγού και της βρύσης του Πετζκονίου της μονής Προδρόμου, σύμφωνα με επιγραφές των ετών 1755 και 1774⁴¹.

39 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας*. τομ. Α' (Ανατολική Μακεδονία), Γενική εποπτεία Πρωτοπρεσβύτερος Θ. Ζήσης, ΑΠΘ/ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 355-402.

40 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 498-499, αρ. 535. Στ. Παπαδόπουλος, «Οι χάρτινες εικόνες, μια διαφορετική προσέγγιση», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, ό.π., σ. 35, 40, σημ. 12.

41 Πρβλ. *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει Σερρῶν Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, συνταχθὲν παρὰ τοῦ Χριστοφόρου ἱεροδιακόνου καὶ ἡγουμένου αὐτῆς, ἐν Λειψία 1904, σ. 12, 48. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν επιγραφῶν*, Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 159, εικ. 424. Β. Κατσαρός, Χ. Παπαστάθης, «Ο «Νέος Μέγας Κώδηξ» της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 190-191.

Στο επάνω τμήμα του έργου παριστάνονται οι κτίτορες και προστάτες άγιοι της μονής Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ιωάννης, μητροπολίτης Ζιχνών, με τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Δουσάν και τον γιό του Μιχαήλ αριστερά, καθώς επίσης τη σύζυγό του Ελένη δεξιά. Υψηλότερα αποδίδονται η Ανάληψη του Χριστού, ενώ δεξιά και αριστερά οκτώ σκηνές από τον βίο του Ιωάννη του Προδρόμου: ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία, το Γενέσιο του Προδρόμου, Φυγή της Ελισάβετ στην έρημο, η Αποτομή του Προδρόμου αριστερά και ο Ασπασμός της Θεοτόκου με την Ελισάβετ, η Ονοματοδοσία, η Διδασκαλία και η Εύρεση της Τιμίας κεφαλής του Προδρόμου δεξιά. Στο κάτω τμήμα του έργου αποδίδεται πανοραμική άποψη από το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής Τιμίου Προδρόμου με λιτανευτική πομπή και εξωμοναστικά κτίσματα (παρεκκλήσια, αποθήκες, γεφύρια, βρύσες) στο Όρος Μενόϊιο ανατολικά της πόλης των Σερρών⁴².

7. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοϊκίου Όρους. Χαλκογραφία. Καρτές Αθω, 1816. Χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

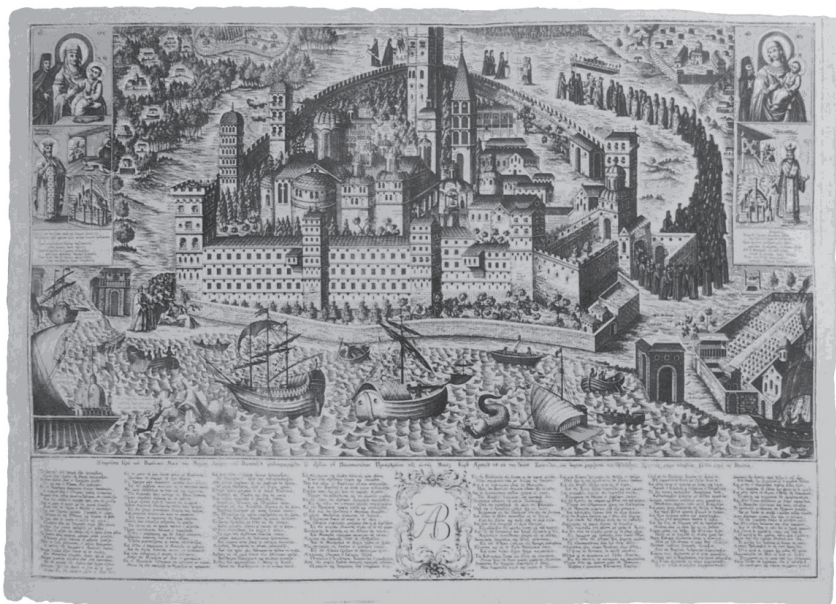
Αντίτυπο σώζεται στον ναό Αγίων Αναργύρων του χωριού Gorno Melićani στην περιοχή Debar Gorno Melićani στη δυτική παραμεθόριο των Σκοπίων. Επιγραφή στο κάτω πλαίσιο του έργου μεταδίδει: «! [Η ΜΟΝΗ ΑΥΤΗ ...5... Β] ΡΙΚΚΕΤΑΣ ΠΛΗΣΙΟΝ ΤΗΣ ΣΕΡΡΑΣ ΤΗΜΟΜΕΝΗ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΟΥ¹[...18...] ΝΟΣ ΑΔΕΛΦΟΥ ΤΙΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ: ΔΙΑ ΧΝΡΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟ[ΝΑ]ΧΟΥ ΤΟΥ ΖΑΚΗΝΘΙ[ΟΥ]¹ 1816»⁴³. Ορθογραφικά λάθη. Στον πρώτο στίχο αντικατάσταση του «βρίσκετας» από «βρίσκεται». Η χάρτινη εικόνα της μονής Τιμίου Προδρόμου στον ναό Αγίων

42 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π. τ. II, σ. 498–499, αρ. 535.

43 С. Цветковски, “Графички икони од Горно Мелничани”, *Patrimonium*. MK 13 (2015), σ. 275, 278–279, 282, εικ. 8–10.

Αναργύρων του χωριού Gorno Melicani αυξάνει σε δέκα επτά τις χαλκογραφημένες πλάκες που χάραξε ο χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος. Από την επιγραφή της χάλκινης πλάκας εξάγεται ότι κάποιος μοναχός ή λαϊκός, κατόπιν απόφασης των Προϊσταμένων της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, θα πρέπει να παρέδωσε αντίτυπο από τη χαλκογραφία του έτους 1761 στον Παρθένιο, ο οποίος το χρησιμοποίησε ως πρότυπο για το δεύτερο ομόθεμο έργο του 1816.

Από εικονογραφική άποψη, το έργο αποτελεί απλουστευμένη εκδοχή της αρχικής χάρτινης εικόνας της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών από το έτος 1761. Αποδίδονται οι συνθέσεις με τους κτίτορες και προστάτες άγιους της μονής Ιωάννη τον Πρόδρομο και Ιωάννη, τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Δουσάν με τον γιό του Μιχαήλ και τη σύζυγό του Ελένη, καθώς επίσης την Ανάληψη του Χριστού οκτώ σκηνές από τον βίο του Ιωάννη του Προδρόμου.

8. Η μονή Βατοπαιδίου Άθω. Χαλκογραφία, 51 x 75 εκ. 1792 χάραξη/1802 εκτύπωση, Βενετία. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Δύο επιγραφές μίας γραμμής η κάθε μία, οι οποίες αναπτύσσονται κάτω από την πανοραμική άποψη της μονής Βατοπαιδίου, παρέχουν στοιχεία για τη δημιουργία της: «Ἡ παροῦσα Ἱερά καί Βασιλική Μονή τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Βατοπεδίου ἐχαλκοχαράχθη δι' ἐξόδων τοῦ Πανοσιωτάτου Προηγουμένου τῆς αὐτῆς Μονῆς, Κυροῦ Ἀρσενίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Ζακύνθου ἵνα δωρεάν χαρίζηται τοῖς Ὁρθοδόξοις Χριστιανοῖς, χάριν εὐλαβείας. Ἐν ἔτει 1792 ἐν Βενετία» και «Ἡ χαλκοχάρακτος αὕτη ᾧ θεατά γέγονεν δι' ἐπιταγῆς τοῦ ὡς ἄνωθεν ὁρᾶς. Ἄλλ' ἐπεὶ πρό τῆς καταβολῆς τῶν ἀναλωμάτων τό κοινόν τῆ φύσει ἐκεῖνος ἐλειτούργησεν ὁ ἱερολογιώτατος κυρ Προκόπιος Καρτσιώτης τήν τιμὴν τῶν ἀργυρίων καταβαλὼν, ἀφιεροῖ ταύτην ἐν ἧ ἐπιγράφεται, πρὸς μνημόσυνον τῶν αὐτοῦ γεννητόρων Νικολάου καί Καλομοίρας 1802». Ο Ἀρσένιος κατέβαλε τη δαπάνη χάραξης της χάλκινης πλάκας, αλλά πέθανε και αποκαλείται «κυρός», πριν από την ολοκλήρωσή της το 1792. Ἐτσι, ο Προκόπιος Καρτσιώτης ανέλαβε τη δαπάνη εκτύπωσης των χάρτινων εικόνων. Ανάμεσα στις δύο επιγραφές καταστρώνεται ἑμμετρῆ αφηγηματικὴ περιγραφή της ἀποψης της μονῆς, αρθρωμένη σε οκτώ στήλες με το μονόγραμμα του τυπογράφου Αντώνιου Βόρτολι στο μέσο⁴⁴.

Ἡ χάρτινη εἰκόνα μοιράζονταν σε πιστούς, σύμφωνα με τα εσωτερικά στοιχεία επιστολῶν των αγιοζωνιτῶν πατέρων της μονῆς Βατοπαιδίου, στις περιοδεῖες τους στις περιοχές Σερρών και Νιγρίτας: «δέκα μοναστήρια» (11 Ἀπριλίου 1837)⁴⁵, «15 Μοναστηριακαῖς» (5 Ἰουνίου 1837)⁴⁶, «40· τοῦ Μοναστηρίου» (20 Ἰουνίου 1837)⁴⁷.

Ἀποδίδεται ἡ πανοραμικὴ ἀποψη ἀπὸ το οἰκοδομικὸ συγκρότημα της μονῆς Βατοπαιδίου με τα εξωμοναστικά κτίσματα. Ἡ σύνθεση ἔχει πρότυπο τις δύο ομόθεμες χάρτινες εἰκόνες, οι οποίες ἔγιναν το 1744 και 1767 στη Βιέννη και μοιράζονταν ως ευλογία στους προσκυνητές της μονῆς Βατοπαιδίου⁴⁸.

44 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. II, σ. 416–419, αρ. 445. Ἰ. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 549–551, εικ. 497–498.

45 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

46 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

47 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

48 Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., II, σ. 414–416, αρ. 443–444. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 548–549, 552–553, εικ. 496, 499.

9. Η αγία Ζώνη της Παναγίας. Χαλκογραφία, 66 x 47 εκ 1817, Κωνσταντινούπολη Χαράκτης, ζωγράφος: Νικόλαος Χίος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Η αγία Ζώνη της Παναγίας. Φορητή εικόνα, 88 x 48 εκ. 13 Μαρτίου 1839, Σέρρες. Ζωγράφος: Σέργιος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

Η αγία Ζώνη είναι πλεγμένη με τρίχες καμήλας, σύμφωνα με την παράδοση, από την ίδια τη Θεοτόκο και αποτελεί το Παλλάδιο της μονής Βατοπαιδίου. Η Ζώνη φυλασσόταν μέχρι τον 4ο αιώνα στα Ιεροσόλυμα, από όπου ο Μέγας Θεοδοσίος (379–395) και ο γιος του Αρκάδιος (395–408) τη μετέφεραν στον ναό των Χαλκοκρατείων Κωνσταντινούπολης⁴⁹. Αργότερα μεταφέρθηκε από τον Λέοντα ΣΤ΄ Σοφό (886–912) στο παλάτι και παρείχε θαυματουργική ίαση της αυτοκρατορίας Ζωής της Καρβουνοψίνας, η οποία κέντησε τη Ζώνη με χρυσή κλωστή. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143–1180) καθιέρωσε τον εορτασμό της αγίας Ζώνης την 31η Αυγούστου. Με τη στρατιωτική ήττα του Ισαάκιου Β΄ Άγγελου (1185–1195) το 1185, η Ζώνη περιήλθε στα χέρια του Βούλγαρου ηγεμόνα Ιβάν Ασάν Α΄ (1189–1196)

49 W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*. Unter Mitarbeit von R. und W. Schiele. Mit einem Beitrag von N. Firatli. Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Ernst Wasmuth Tübingen, Wasmuth 1977, σ. 21, 232, εικ. 2, 263 αντίστοιχα. Ά. Πασαδαίου, *Ἡ πόλις τοῦ Βοσπόρου*. Σύντομος συστηματικός ὁδηγός, Ἀθήναι 1981, 39.

και αποκτήθηκε με ανάλογο τρόπο από τον Σέρβο ηγεμόνα Λάζαρο (1371-1389), ο οποίος στη συνέχεια δώρισε τη Ζώνη στη μονή Βατοπεδίου. Σύμφωνα με νεότερη παράδοση, ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1347-1355) πρόσφερε την αγία Ζώνη στη μονή Βατοπαιδίου⁵⁰.

Η χάρτινη εικόνα φέρει επιγραφή: «Ἐχαλκοχαράχθη παρά Νικολάου χίου ζωγράφου, ἐν Κωνσταντινουπόλει» στο κάτω πλαίσιο⁵¹. Από τις επιστολές των αγιοζωνιτών πατέρων της μονής Βατοπαιδίου⁵² προκύπτει ότι αντίτυπά της χαρίζονταν σε κατοίκους των Σερρών και Νιγρίτας: «20 στάμπες τῆς ἁγίας Ζωνης» (11 Απριλίου 1837)⁵³, 40 ἁγιαζώναις (5 Ιουνίου 1837)⁵⁴, «45· τῆς Ἁγίας Ζώνης» (20 Ιουνίου 1837)⁵⁵.

Οι απόστολοι παριστάνονται συναθροισμένοι γύρω από την ανοιχτή και κενή σαρκοφάγο στο Ὄρος των Ελαιών, καθώς η Παναγία αναλαμβάνεται από νεφέλη, συνοδεύει αγγέλων στον ουρανό και παραδίδει την αγία Ζώνη της στον Θωμά. Αυτός καταφθάνει, σύμφωνα με τα Απόκρυφα Ευαγγέλια, από την Ινδία σε νεφέλη και δείχνει τη Ζώνη στους έκπληκτους αποστόλους. Στο κάτω τμήμα του έργου αποδίδονται η μονή Βατοπαιδίου, όπως στο χαρακτηριστικό των ετών 1892/1802, ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός γονατιστός με τη μονή Βατοπαιδίου στα χέρια και δύο επιγράμματα αφιερωμένα στην Παναγία⁵⁶.

Η διασπορά της χάρτινης εικόνας στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών πιστοποιείται από ομόθεμα έργα, όπως πανομοιότυπη εικόνα στο τέμπλο του Ιερού Ναού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου

50 Γ. Μαντζαρίδης, «Θαυματοργές εικόνες και ἅγια λείψανα», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, τ. Α΄, Ἅγιον Ὄρος 1996, 126-128, 329, εικ. 86, 88, σημ. 14. *Προσκυνητῆριο Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου, Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος* 2011, 59-60.

51 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. II, σ. 414, 422-423, αρ. 451. Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες Ζωγράφοι μετά τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τ. 2, Καβαλλάρος-Ψαθόπουλος, *KNE/EIE* ἄρ. 62, Ἀθήνα 1997, σ. 243-244.

52 Μ. Δ. Πολυβίου, «Αρχαικά στοιχεία για λάξευση επιγραφῆς και σύνθεση χαλκογραφίας της μονῆς Βατοπεδίου», ὁ.π.

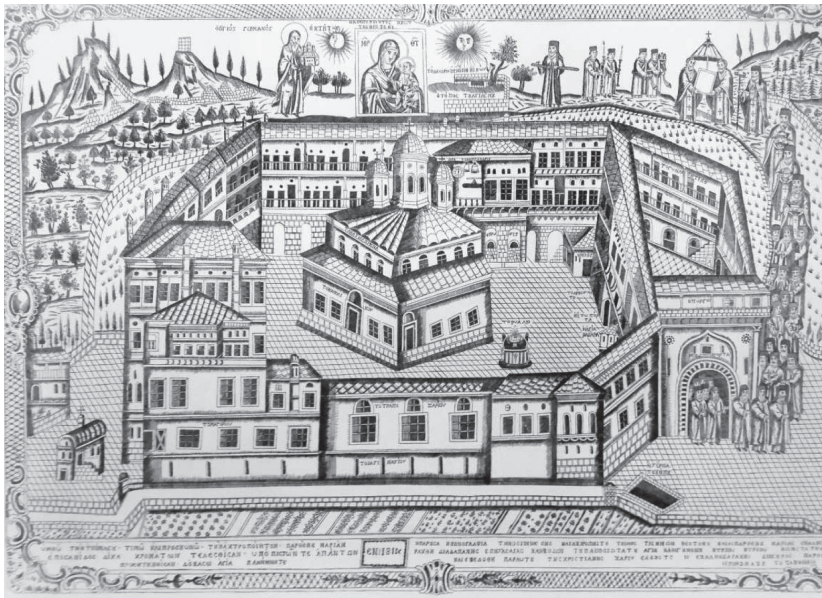
53 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

54 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

55 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

56 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π. Ἰ. Ταβλάκης, «Τά χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 548, 551, εικ. 495.

με την επιγραφή: «1839 Μαρτίου 13 Χειρ Σεργίου ζωγράφου» (αφ. 9β), αποτελώντας πιστή αντιγραφή της χάρτινης εικόνας, καθώς επίσης τοιχογραφίες στους ναούς Αγίων Αναργύρων (1867-1870) πόλης Σερρών, Αγίου Νικολάου χωριού Αχινός (1873) και εικόνα στον ναό Αγίου Δημητρίου και Αγίας Ζώνης στο Σιδηρόκαστρο Σερρών (επιγρ.: «Έχε υπό την σκέπη σου Θεοτόκε τον δούλον Του Θεού Πέτρον Αλεξίου Τρένου»), την οποία πρόσφυγες μετέφεραν το 1913, από το Μελένικο⁵⁷.

10. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους. Χαλκογραφία, 53,3 x 75,3 εκ. 1814, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Παρθένιος Ζακύνθιος. (φωτ. Ιερά Μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους).

Η χαλκογραφημένη πλάκα σώζεται στη μονή Εικοσιφοίνισσας Όρους Παγγαίου⁵⁸, όπου έγιναν σύγχρονες εκτυπώσεις. Επιγραφή, η οποία αναπτύσσονται στο κάτω πλαίσιο του έργου, παρέχει

57 Ν. Μ. Μπονόβας, «Εικονογραφικές παραστάσεις της αγίας Ζώνης της Θεοτόκου», *ό.π.*, σ. 496-497, 507, εικ. 9.

58 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας. ό.π.*, σ. 65-103.

στοιχεία σχετικά με τη δημιουργία του: «¹ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΗΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΟΣΙΦΙΝΙΣΣΗΣ ΚΑΙ ΑΧΙΡΟΠΗΤΟΥ ΥΚΟΝΟΤΙΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΙΡΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΧΑΛΚΟΧΑ ²ΡΑΧΘΗ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΕΠΗΣΤΑΣ<Α>ΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΘΙΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑ[Ν]ΤΗΟΥ ³ ΚΑΙ ΕΞΕΔΟΘΗ ΠΑΡΑΥΤΟΥ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΗΣ ΧΑΡΙΝ ΕΛΕΟΥΣ Τ[ΟΥ]Σ ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΙ ΔΙΑ ΧΗΡΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ⁴ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΖΑΚΗΝΘΙΟΥ», συνοδεύεται από την αναγραφή: «EN 1814» και επίγραμμα αφιερωμένο στην αχειροποίητη εφέστιο εικόνα της μονής Εικοσιφοίνισσας⁵⁹. Ο Παρθένιος κατάγονταν από τη Ζάκυνθο και ήταν ιερομόναχος. Ασκούσε τη χαρακτηριστική τέχνη και διατηρούσε εργαστήριο στη σκήτη του Τιμίου Προδρόμου της μονής Ιβήρων Άθω. Εκεί, από την έρευνα μέχρι σήμερα είναι γνωστό ότι επιμελήθηκε τη χάραξη δέκα έξι χάλκινων πλακών για ισάριθμες χάρτινες εικόνες, το χρονικό διάστημα 1779–1820⁶⁰. Από την επιγραφή της χάρτινης εικόνας της Παναγίας Εικοσιφοίνισσας γίνεται γνωστό ότι ο Παρθένιος επιμελήθηκε τη χάραξη μίας επιπλέον χάλκινης πλάκας χάρτινης εικόνας. Ο καλλιτέχνης θα είχε, ωστόσο, περιορισμένη μόρφωση, όπως διαφαίνεται από τα ορθογραφικά λάθη του κειμένου. Μεταγενέστερα, ομόθεμες χαλκογραφίες έγιναν από τον χαράκτη Θεόφιλο το 1848 και η επόμενη ανυπόγραφη το έτος 1860⁶¹. Η χάρτινη εικόνα του Παρθένιου αποτέλεσε πρότυπο της ομόθεμης τοιχογραφίας που έγινε το 1864, στον εξωνάρθηκα του

59 *Ἐρὰ Μητρόπολις Δράμας, Τὰ Προσκυνητάρια καὶ οἱ Ἀκολουθίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης, Τόμος Α΄, Προσκυνητάρια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης ἅτινα συνηραίνισθησαν ἐκ παλαιῶν βιβλίων μετὰ παραρτήματος ἱστορικῶν περὶ τῆς Μονῆς κειμένων, Ἐκδίδονται προνοία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δράμας κ. Παύλου, Ἐπιμέλεια εἰσαγωγικῶν κειμένων Γ. Φουστέρης, ἐν Δράμα 2013, σ. 40–41, 72–73, 290, 300. Μ. Παρχαρίδου, «Ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Κοσίτισσας (ἢ Εἰκοσιφοίνισσας)», Βυζαντινά 35 (2018), σ. 339.*

60 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὅ.π., τ. I–II, σ. 27, 28, 88, 95–96, 122, 125–126, 202, 207, 389 (σημ. 4), 403, 411, 445, 446, 449, 453, 470, 473, 544, 552, αρ. 52, 62, 109–111, 214, 440, 477, 483, 505, 544, 588. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Ἅγιορεῖτες χαλκογράφοι», ὅ.π., σ. 59, 61.

61 *Ἐρὰ Μητρόπολις Δράμας, Τὰ Προσκυνητάρια καὶ οἱ Ἀκολουθίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης*, ὅ.π., σ. 129 καὶ 171 ἀντίστοιχα.

καθολικού της μονής Εικοσιφοίνισσας.⁶²

11. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους. Χαλκογραφία, 47,2 x 34,4 εκ. 11 Μαΐου 1848, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Θεόφιλος. (φωτ. Ιερά Μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας σώζεται στη μονή μονή Εικοσιφοίνισσας Όρους Παγγαίου «¹ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΤΑΥΡΟΠΟΙΑΚΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΩΙΚΟΣΙΦΟΙΝΗΣΣΗΣ ΤΙΜΟΜΕΝΗ ΕΠ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΤΕ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙ ² ΗΤΟΥ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΕΙΚΟΝΟΣ ΑΥΤΗΣ, ΚΕΙΜΕΝΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΔΡΑΜΑΣ ΕΝ ΤΩ ΚΑΖΑ ΖΗΧΝΩΝ. ΕΝ ΤΩ ΟΡΕΙ ΤΟΥ ΣΑΜΑΞΟΥ (ΤΟΥΡΚΗΣΤΗ ΠΟΡΝΑΡ ΗΤΑΓΑ) ΕΝ ΤΗ ΓΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ³ ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ

62 Ο.π., σ. 80-81.

ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΔΑΜΑΣΚΙΝΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΤΕ, ΕΚ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΑΥΤΟΥ, ΙΝΑ ΔΙΑΝΕΜΙΤΕ ΔΩΡΕΑΝ ΤΟΙΣ ΕΡΧΟΜΕΝΟΙΣ ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΟΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙΣ⁶⁴ ετελιθη μαιου 11: δια χειρός θ[εο]φ[ί]λ[ου] Μ[Ο]Ν[Α]Χ[ΟΥ] 1848»⁶³. Ο χαράκτης Θεόφιλος είναι άγνωστος στην έρευνα. Χρησιμοποίησε την ομόθεμη χάρτινη εικόνα (1814) του χαράκτη Παρθένιου Ζακύνθιου για την απόδοση του συγκροτήματος της μονής ως κυρίως θέματος στην κάτω ζώνη του έργου, το οποίο εμπλουτίστηκε με τις παραστάσεις της Παναγίας Οδηγήτριας πλαισιωμένης από τους κτίτορες της μονής όσιο Γερμανό και πατριάρχη Διονύσιο στην επάνω ζώνη του έργου.

12. Η μονή Παντοκράτορος Άθω. Χαλκογραφία, 40 x 31 εκ. γύρω στο 1844, Άγιον Όρος. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας βρίσκεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερρών. Επιγραφή στο κάτω πλαίσιο κάνει γνωστό: «¹ Η ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΕΙΚΩΝ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΘΕΟΥ ² ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΤΟΥ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ³ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΑΣΤΣΟΡΑΝΟΥ ΕΚ ΚΥΔΩΝΙΩΝ ΤΩ ΑΩΜΔ ΕΤΕΙ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ Α' ΕΞ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ»⁶⁴. Ο αρχιμανδρίτης

Μελέτιος Κατζοράνος είναι γνωστός από τη χρηματοδότηση επισκευών (1847, 1854) του καθολικού της μονής, καθώς επίσης της

63 Ό.π., σ. 129.

64 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 445, 448, αρ. 479. Θ. Μ. Προβατάκης, *Συλλογή Ίερās Μονής Κυρίας Άκρωτηριανής (Τοπλοῦ) Σητείας Κρήτης. Κατάλογος*, Έκδόσεις Άρσενίδη, Άθήνα 1988, 98, 100, αρ. 141.

δωρεές για ένα μανουάλι (1840) και έναν πολυέλαιο (1847)⁶⁵. Από την έρευνα στα οικονομικά κατάστιχα του αρχείου της μονής διαπιστώθηκε ότι έως το έτος 1875 έγιναν παραγγελίες για τουλάχιστον 5.606 αντίτυπα χαλκογραφιών. Ο συνολικός αριθμός παραγγελιών τους θα ήταν πολύ μεγαλύτερος, αλλά δεν είναι ακριβώς προσδιορισίμος, καθώς οι παρτίδες των χάρτινων εικόνων σπανίως καταχωρούνταν με το θέμα των έργων, αλλά συνήθως ως «στάμπες»⁶⁶.

Η χαλκογραφία έχει θέμα το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της μονής Παντοκράτορος με τον περιβάλλοντα χώρο του. Επάνω, στο μέσο, σε πλαίσιο αποδίδεται η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο όρος Θαβώρ και εκτός του πλαισίου, δεξιά και αριστερά τρεις σκηνές από τον βίο του προφήτη Ηλία: η πυρφόρος ανάβαση, η έγερση και η τροφοδοσία από άγγελο. Η χαλκογραφία έχει πρότυπο την πρώτη χαλκογραφία, την οποία παρήγγειλε η μονή Παντοκράτορος το έτος 1779⁶⁷.

13. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών. Χαλκογραφία, 56 x 41 εκ. 1851, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Θωμάς Ισιδώρου Πέντω. (φωτ. Ιερά Μονή Κουτλουμουσίου Αθω).

Αντίτυπο σώζεται στη μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών⁶⁸. Το έργο φέρει δύο επιγραφές, οι οποίες καταστρώνονται παράλληλα, η πρώτη επάνω

65 G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l' Athos*, Première partie, Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome, fasc. 91, Paris 1904 (ανατύπωση Αγιορειτική Εστία/Αθωνικά Ανάλεκτα 1, Θεσσαλονίκη 2004), σ. 51-52, αρ. 162, 163, 165, 166.

66 Ν. Μ. Μπινόβας, «Αρχαιακά τεκμήρια παραγγελιών χαλκογραφιών. Η περίπτωση της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους το 19ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 227-229, εικ. 27.

67 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, *ό.π.*, τ. II, σ. 446, αρ. 477.

68 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας*. *ό.π.*, σ. 347-353.

από τη δεύτερη, στο κάτω πλαίσιο του έργου. Η πρώτη μεταδίδει: «¹ ΑΨΥΤΗ Η ΝΕΑ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΗΔΟΝΟ[ΧΩ]ΡΙΩ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΝΕΑΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ [Τ]ΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΥΝ ² ΠΡΩΤΩΝ ΤΥΠΟΥΤΑΙ», δηλώνοντας πρωτοτυπία εικονογραφικής σύλληψης. Η δεύτερη επιγραφή διασώζει τα στοιχεία του δημιουργού του έργου: «διά χειρός θωμᾶ Ἰσιδώρου Πέντω ἐκ Κ[ω]μ[ο]π[ό]λε[ως] Κρουσόβου 1851 ἐν Καρυές του Αγίου ὄρους Ἄθωνος ἐν μονῇ [Κουτλουμουσίου]».

Ο Θωμᾶς (Σηδέρ) Ἰσιδώρου Πέντω, γνωστός και ως Σιδέρ(ης) Θωμᾶς, που χάραξε την παράσταση, καταγόταν από το Κρούσοβο και ήταν χρυσοχόος στο επάγγελμα. Η ἔδρα του βρισκόταν στις Καρυές, πρωτεύουσα της Αθωνικής πολιτείας, και επιδόθηκε στη χάραξη δέκα τεσσάρων χάλκινων πλακών χάρτινων εικόνων το διάστημα 1847–1855⁶⁹. Η χάρτινη εικόνα της μονῆς Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών αποτελούσε μέχρι στιγμῆς ελάχιστα γνωστό ἔργο στην ἔρευνα και αυξάνει τον αριθμό των χάλκινων πλακών, τις οποίες χάραξε ο καλλιτέχνης, σε δέκα πέντε.

Η χαλκογραφία χωρίζεται σε δύο ζώνες. Επάνω εικονίζεται το Γενέσιο του Προδρόμου, όπου η Ελισάβετ ξαπλώνει σε κρεβάτι, τροφός θηλάζει τον νεογέννητο Πρόδρομο και υπηρέτριες προσφέρουν τροφές στην Ελισάβετ, ενώ ο Ζαχαρίας κρατά βιβλίο. Στην κάτω ζώνη αποδίδεται η γενική άποψη της μονῆς Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών. Το οικοδομικό συγκρότημα πλαισιώνεται από δύο σκηνές εικονογράφησης του ιστορικού ίδρυσης της μονῆς αριστερά, η Εμφάνιση του τιμώμενου αγίου στον νεαρό βοσκό Κωνσταντίνο και η εντολή περί ανέγερσης μονῆς, και δεξιά η Συνάντηση του Κωνσταντίνου με τον Τούρκο ιδιοκτήτη της ἑκτασης, όπου κτίστηκε η μονή το ἔτος 1843⁷⁰.

69 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. I-II, σ. 25, 27, 29, 30, 43, 44 (σημ. 1-5), 51, 52, 224, 227, 277-278, 300, 470, 473, 522, αρ. 7, 17, 243, 295, 328, 504, 556. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Ἄγιορείτες χαλκογράφοι», ὁ.π., σ. 60, 67. Κτενᾶ Χριστοφόρου Ἀρχιμ., «Τὰ κειμηλιαρχεῖα τῆς ἐν Ἄγιῳ Ὁρει Ἄθω ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου», ΕΕΒΣ 7 (1930), σ. 125, 127.

70 Γέροντος Ἰωσήφ, *Ἱερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Ἀηδονοχωρίου*, Φιλολογική ἐπιμ. Ἰ. Παπασυμεών, Ἰ. Μ. Προδρόμου Ἀηδονοχωρίου, Ἀηδονοχώρι, Ἰανουάριος 1994, σ. 12, 13, 19, 22.

14. Η μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών. Χαλκογραφία, 38 x 29 εκ. 1859, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Ευθύμιος. (φωτ. Ιερά Μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών).

Χάρτινη εικόνα σώζεται στη μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών⁷¹. Εκτενής επιγραφή αναπτύσσεται σε αυτόνομο πλαίσιο στο κάτω μέρος του έργου: «¹ Ἡ παροῦσα ἱερά εἰκὼν τῆς ἁγίας Μεγαλομάρτυρος Κυριακῆς, ἣτις ἐφανερώθη εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ δράμα εἰς ² τῷ χωρίων ζήχνα κατὰ τῶ

αωνζ' ἐν μέσῳ δύο χωρίων Τριστενίτζας καὶ Ἀλιστρατίου συνόρου τὸ Τιπόλι εἰς Ἐν γέραν ³ τα Κ. Κυριαζῆ Κτίτορα τοῦ μοναστηρίου - Ἐχαλκοχαράχθη μὲν διὰ συνδρομῆς αὐτοῦ τὸ κατ' τοῦ Κ. Κ. [10]. Θε ⁴ σσαλονικέως τοῦ Ἀπαλαροῦδα, κατοικοῦντα εἰς Σέρρας, δι' ἐξόδων δὲ τοῦ πανοσιωτάτου Κ. Φιλοθέου σταμπα ⁵ δώρου Ἀγιορίτου ἵνα διανεμέται δωρεάν τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς, εἰς μνημόσινον τῶν αὐτοῦ γοναίων ⁶ -- Ἐχαράχθη παρὰ Εὐθύμιου Ἱερομονάχου, ἐν ἔτει. αωνθ', μηνὴ δὲ Ἰανουαρίου, ιζ, -»⁷². Ορισμένα ορθογραφικά λάθη. Η χάρτινη εικόνα της μονῆς Αγίας Κυριακῆς Σερρών προήλθε ἀπὸ χάλκινη πλάκα, τη χάραξη τῆς ὁποίας ἐπιμελήθηκε ὁ χαράκτης ἱερομόναχος Εὐθύμιος. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τα δεκατέσσερα ἔργα τοῦ καλλιτέχνη το χρονικὸ διάστημα 1856-1859. Ὁ Εὐθύμιος διέμενε στο κελὶ τῶν Πέντε Μαρτύρων τῆς Μονῆς Δοχειαρίου στis Καρυές, Ὑπέγραφε ἀρχικὰ ὡς ἱεροδιάκονος το

71 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας*. ὁ.π., σ. 212-216. Ι. Τσαρούχας, «Ἄγνωστες πληροφορίες γιὰ τὴν μονὴ Αγίας Κυριακῆς Αλιστράτης», *Δρομολόγιο Λόγου καὶ Τέχνης* 5 (2004), σ. 49-60.
72 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. Ι, σ. 258-259, ἀρ. 276.

χρονικό διάστημα 1856–1857 και στη συνέχεια ως ιερομόναχος από το 1858⁷³. Ο σταμπαδούρος και ιερομόναχος Φιλόθεος εκτύπωσε τις χάρτινες εικόνες. Ανάλογη συμμετοχή είχε στην παραγωγή της χάρτινης εικόνας της Δευτέρας Παρουσίας (1860), η οποία θα έγινε στις Καρυές του Άθω⁷⁴.

Η αγία Κυριακή αποδίδεται μετωπική, έως τους μηρούς, με στέμμα, φέροντας σταυρό και κλαδί ως σύμβολα του μαρτυρίου της. Στέκει επάνω από το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της μονής της στην περιοχή Ζιχνών του νομού Σερρών, στο εσωτερικό της οποίας βρίσκεται ο κτίτορας μοναχός Κυριαξής. Η μονή καταστράφηκε στις αρχές του 19ου αιώνα και ανακαινίστηκε με την έλευση γυναικείας αδελφότητας το έτος 1974⁷⁵.

15. Η Παναγία η Οικονόμισσα, η μονή Μεγίστης Λαύρας και σκηνές από τον βίο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη. Μαξίμιο Πνευματικό και Πολιτιστικό Κέντρο Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης. Δωρεά Γιώργου Αψηλίδη. Χαλκογραφία, 77 x 62 εκ. 8 Ιουλίου 1868, Άγιον Όρος. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Γιώργου Αψηλίδη).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας βρίσκεται στη συλλογή ιδιώτη στις Σέρρες. Στο κέντρο του έργου αποδίδεται

η Παναγία Οικονόμισσα ένθρονη, κρατώντας τον Χριστό στο αριστερό χέρι, ευλογώντας με το δεξί χέρι ναό, τον οποίο φέρει ο

73 Ό.π., τ. I-II, σ. 27, 100, 107–108, 215, 221, 398–400, 439, 442, αρ. αρ. 78, 234, 426, 471. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Άγιορειτές χαλκογράφοι», ό.π., σ. 60, 67.

74 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. I, σ. 37, 93.

75 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. I, σ. 256.

άγιος Αθανάσιος Αθωνίτης, με τον άγιο Μιχαήλ Συνάδων δεξιά. Σε αυτόνομη διάχωρο κάτω από την παράσταση αναπτύσσεται η επιγραφή: «¹ ΕΧΑΛΚΟΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ΧΑΡΙΝ ² Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΟΣ ΤΥΠΟΣ ³ ΤΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΜΗΤΡΟΠΑΡΘΕΝΟΥ ΚΟΡΗΣ ⁴ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ⁵ ΦΟΣΤΗΡΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΑΘΩ ΟΡΕΙ ⁶ ΚΑΙ ΚΤΙΤΟΡΟΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΕ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ ⁷ ΗΝ Η ΚΡΑΤΑΙΑ ΧΕΙΡ ΣΚΕΠΕΙ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ⁸ Κ(ΑΙ) ΣΥΜΒΟΗΘΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ⁹ ΕΙΣ ΑΠΛΕΤΟΝ ΚΑΥΧΗΜΑ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ¹⁰ ΓΕΝΟΥΣ ΤΕ ΠΑΝΤΟΣ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥΝΥΜΩΝ ¹¹ ΕΝ ΕΤΕΙ 1868 ΙΟΥΛΙΟΥ 8 ¹² ΕΝ ΑΓΙΩ ΟΡΕΙ». Αριστερά και δεξιά διατάσσονται δέκα παραστάσεις από τον βίο του αγίου Αθανασίου Αθωνίτη: Εκδίωξη δαιμόνων, Μοναχική κουρά οικοδόμων, Μετατροπή θαλασσινού νερού σε πόσιμο, Πνευματική ενίσχυση του Αθανασίου από τη Θεοτόκο, Ανάβλυση πηγή χάρη στη Θεοτόκο, Ίαση υδρωπικού, Ίαση ποδιού Αντωνίου, Διάσωση ναυαγών, Ίαση δαμιονισμένου, Κοίμηση αγίου Αθανασίου Αθωνίτη. Στο κάτω τμήμα του έργου αναπτύσσεται η πανοραμική άποψη του μοναστικού συγκροτήματος της μονής Μεγίστης Λαύρας Αθω.⁷⁶

Η χάρτινη εικόνα των Σερρών εγγράφεται χρονικά ως το νεότερο έργο σε σειρά ομόθεμων έργων. Αυτό φανερώνουν φορητή εικόνα (ΚΡ Νο 1695, 18ος αιώνας) που σώζεται στο Κεντρικό Μουσείο Ρωσικού Πολιτισμού και Τέχνης Andrei Rublev στη Μόσχα⁷⁷ και δεύτερη φορητή εικόνα (18ος-19ος αιώνας) σε ρώσικη ιδιωτική συλλογή.⁷⁸ Μεταγενέστερα, εντοπίζονται φορητή εικόνα

76 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., ΙΙ, σ. 403, 406-407, αρ. 433.
77 *Mount Athos Treasures in Russia. Tenth to Seventeenth Centuries. From the Museums, Libraries, and Archives of Moscow and the Moscow Region*, Exhibition Catalogue, 17 May-4 July 2004, Moscow 2004, σ. 274, V.57.

78 Με εικονογραφική παραλλαγή την αντικατάσταση της μορφής του αγίου Μιχαήλ Συνάδων από τη μορφή του αγίου Αντωνίου της Μονής των Σπηλαίων Κιέβου. Πρβλ. Α. Trifonova, «Ikona na Sv. Atanasii Atonski sus zitini tseni i svetsi ot Melnik (1757)», *Annuaire de l'Universite de Sofia "St. Clement Ohridski"*, Centre de recherches Slavo-Byzantines «Ivan Dujcev», Tome 98 (17), Sofia 2013, σ. 40, εικ. 8. Ν. Η. Πεταλωτής, Παναγία η Οικονόμισσα η Λαυριώτισσα. *Η Προστάτιδα του Βαλπερού Σερρών*, Ιερά Μητρόπολις Σιδηροκάστρου, Σέρρες 2018, σ. 46, 53, εικ. 32β.

(2 Ιουνίου 1810) αγνώστου καλλιτέχνη και χάρτινη εικόνα (1810) του χαρακτή Σεβαστιανού Σμυρναίου⁷⁹.

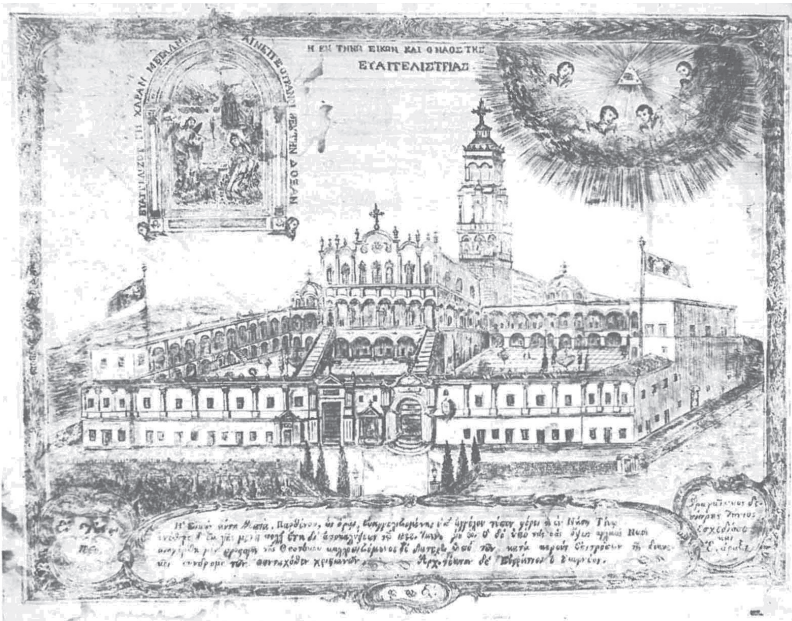

16. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας. Φορητή εικόνα, 23,2 x 18,2 x 1,7 εκ. 1922. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

⁷⁹ Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., II, σ. 403, 404–405, αρ. 430–431.

17. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας, Φορητή εικόνα, 23,2 x 18,2 x 1,7 εκ. Λεπτομέρεια ο ναός Ευαγγελίστριας Τήνου. 1922. Ζωγράφος: άγνωστος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

18. Ο ναός Ευαγγελίστριας Τήνου. Χαλκογραφία, 25 x 34 εκ. 1868, Τήνος. Χαράκτης: Φραγκίσκος Δεσίπρης. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Εικόνα οικογενειακό κειμήλιο κατοίκου της πόλεως Σερρών έχει θέμα τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και φέρει τη χρονολογία 1922. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ προσέρχεται από αριστερά, δείχνοντας με το αριστερό χέρι την Περιστέρα του Αγίου Πνεύματος στον ουρανό, προσφέροντας με το δεξί χέρι κρίνο στην Παναγία δεξιά, η οποία γονατίζει και προσεύχεται, μπροστά από αναλόγιο (εικ. 16). Ως δευτερεύον θέμα μέσα σε ημικύκλιο, σε πρώτο επίπεδο αποδίδεται το μεγαλοπρεπές προσκυνηματικό συγκρότημα του ναού της Παναγίας της Τήνου (εικ. 17). Αυτό ανεγέρθηκε και επεκτάθηκε σταδιακά το χρονικό διάστημα από το 1830 έως τα τέλη του 19ου αιώνα, στη θέση όπου στις 30 Ιανουαρίου 1823 μετά από ανασκαφή πέντε μηνών βρέθηκε η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας της Τήνου σε αγρό, πλησιόχωρα στην πρωτεύουσα του νησιού⁸⁰.

Η εικόνα αποδίδεται σε τοπικό εργαστήριο με παραγωγή σειρές ομόθεμων εικόνων, οι οποίες φιλοτεχνούνταν πλησίον του προσκυνηματος.⁸¹ Παράλληλα, κυκλοφορούσαν χάρτινες εικόνες διαδοχικών παραλλαγών, μεταξύ των οποίων έχουν καταγραφεί επτά διαφορετικές από το χρονικό διάστημα 1827-1868. Αυτές ήταν μικρού κόστους, τυπώνονταν σε εργαστήριο που λειτουργούσε στον αύλειο χώρο της εκκλησίας (εικ. 18)⁸². Φορητές εικόνες και χάρτινες εικόνες διαθέτονταν στους προσκυνητές χάριν ενθύμιου επίσκεψης και ταυτόχρονα συλλογής ελεών υπέρ της αποπεράτωσης του ναού.

80 Γ. Α. Πουλημένος, «Η αρχική φάση του ναού της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*. Churches in Greece 1453-1850 5 (1998), σ. 229-242. Γ. Γρ Μπουρδάκος, «Ο Ναός της Μεγαλόχαρης στην Τήνο και η ιστορία του», *Τηνιακά* 2 (2004), σ 127-128, εικ. 2.

81 Αναφορά σε ανάλογη εικόνα του έτους 1883 βλ. Ν. Γραϊκός, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 701 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

82 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. II, σ. 539-543, 546, αρ. 573-579. Γ. Α. Πουλημένος, «Η αρχική φάση του ναού της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο», ό.π, σ. 235-236, εικ. 7-8. Γ. Γρ. Μπουρδάκος, «Ο Ναός της Μεγαλόχαρης στην Τήνο και η ιστορία του», ό.π., σ. 131. Κ. Σεραϊδάρη, *Μεγάλη η Χάρη της. Λατρευτικές πρακτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις στις Κυκλάδες*, 2008.

Zusammenfassung

Nikolaos M. Bonovas

Die Verbreitung von religiösen athonischen Ikonen aus Papier im Bereich von Serres/Nordgriechenland im 19. Jh.

Ab den letzten Jahrzehnten des 18. Jh. beschäftigten sich einige athonische Mönche mit der Schaffung von religiösen Ikonen aus Papier. Es handelte sich um Kunstwerke eines grafischen Tiefdruckverfahrens, das begrifflich ursprünglich als Holzstich (Xylographie), in der Folge als Kupferstich (Chalkographie) und schließlich als Stein­stich (Lithographie) bezeichnet wird. Die Begriffe machen eine zeitliche Zuordnung möglich. Als das Papier zu erschwinglichen Preisen verfügbar war, erschienen in Europa Ende des 14. Jh. religiöse Stichwerke. Als besonders fortschrittlich erwiesen sich die Künstler Albrecht Dürer (1471–1528), Lucas Cranach der Ältere (1472–1553), Hans Holbein der Jüngere (1497–1543). In großen europäischen Städten (Venedig, Wien, Paris, Bukarest, Leipzig, Kiew, Moskau, Sankt Petersburg) waren viele Werkstätten in Betrieb.

Das erste Zeichen der Anwendung von europäischen Stichwerken in der athonischen Gemeinschaft stellten die Kupferstiche des Künstlers Marcantonio Raimondi dar. Es handelte sich um Vorlagen für dekorative Motive zur Verzierung der Wandmalereien (1535) des kretischen Malers Theophanes Strelitzas Bathas im Katholikon des Klosters Megisti Lavra. Ab der zweiten Hälfte des 18. Jh. bis zum Jahre 1824 beauftragten athonische Klöster Werkstätten in Wien und Venedig mit der Herstellung von Kupferstichen.

Im vorliegenden Essay werden fünfzehn Ikonen aus Papier (vierzehn Kupferstiche, ein Litographie) sowie eine tragbare Ikone aus Holz präsentiert, die zwischen den Jahren 1761–1922 geschaffen wurden.

Die Mehrheit der Kupferstiche sind athonische Werke. Das älteste Kunstwerk ist die Abbildung des Klosters Johannes des Täufers und dessen Umgebung in der Nähe von Serres, mit dem Schutzpatron und den Gründern des Klosters (Abb. 6). Das Werk wurde im Jahre 1761 in Wien entworfen und gedruckt, die Kupferplatte befindet sich im Kloster. Zwei Jahre nach der Schaffung des ältesten Kunstwerks, im Jahre 1763, gravierte in Venedig der Kupferstecher Giulian Zuliani die Ikone der Panagia Vatopaidini (Esfagmeni) (Abb. 2). Zu den früheren Werken, die von den athonischen Klöstern in Auftrag gegeben wurden, gehört die Abbildung des Klosters Vatopaidi, die von einem unbekanntem Kupferstecher 1792

und Kupferdrucker 1802 in Venedig geschaffen wurde (Abb. 8). Die erste Abbildung des Klosters Johannes des Täufers diente als Vorlage für die Bearbeitung der zweiten Abbildung im Jahre 1816 (Abb. 7). Es handelte sich um eine vereinfachte Abbildung des Klosters, geschaffen vom Kupferstecher Parthenios von der Insel Zakynthos, der in Karyes, der Hauptstadt von Athos, tätig war. Parthenios hatte zwei Jahre davor (1814) auch die Abbildung des Klosters Panagia Eikosifoinissa am Berg Paggaios in der Provinz von Serres vorbereitet (Abb. 10). Sein Kunstwerk war Grundlage der folgenden Abbildungen des Klosters aus Papier, die im Jahre 1848 durch den Kupferstecher Theophilos (Abb. 11) bzw. 1860 durch einen unbekanntenen Künstler in Karyes geschaffen wurden.

Weitere Exemplare athonischer Kupferstiche sind die Abbildungen von folgenden Klöstern: a) Pantokratoros/Athos (1844) eines unbekanntenen Künstlers (Abb. 12), b) Johannes der Täufers/nahe dem Dorf Aidonochori/Serres (1851) des Kupferstechers Thomas Issidorou Pento (Abb. 13), c) Heilige Kyriaki/Umgebung von Alistrati/Serres (1859) des Kupferstechers Euthimios (Abb. 14), d) Megisti Lavra mit der Panagia Oikonomissa und Szenen der Vita des Hl. Athanasios Athonitis (1868) eines unbekanntenen Künstlers (Abb. 15), e) Vatopaidi mit Mariä Himmelfahrt und die Übergabe ihres Gürtels an den Apostel Thomas (1817) des Kupferstechers und Malers Nikolaos aus Chios (Abb. 9). Außerdem handelt es sich um Kupferstiche mit Abbildungen: a) einer Darstellung von Engeln mit Propheten (Anfang 20. Jh., Abb. 1), b) der Panagia Glykofiloussa mit dem Hl. Konstantinos und der Hl. Helene (erstes Viertel 19. Jh., Abb. 3), c) Der Verkündigung Mariä (1842) des Kupferstechers Gregory (Abb. 4), d) der Versammlung der zwölf Apostel (1878) des Kupferstechers Ioannis Konstantinou Kaldis (Abb. 5).

Schließlich wird eine tragbare Ikone mit der Darstellung der Verkündigung Mariä mit dem architektonischen Komplex und Wallfahrtsort auf der ägäischen Insel Tinos vorgestellt, deren Abbildung auf Kupferstiche zurückzuführen ist.

Nach Niederschriften der athonischen klösterlichen Archive wurden die Ikonen aus Papier aus feinst bearbeiteten Kupferplatten in lokalen Werkstätten vervielfältigt und in Auflagen von Zehntausenden von Stücken hergestellt. Aus denselben Quellen geht hervor, dass diese Ikonen aus Papier von Mönchen in der Stadt Serres und deren Umgebung als Geschenke verteilt wurden. Auf diese Weise zeigt sich sowohl die geistige als auch die künstlerische Ausstrahlung von Berg Athos.